

CUADRANTE

Dos escenificaciones desconocidas

El eco de la palabra (valleinclaniana)

"La rosa de papel" de Valle-Inclán e o "Orfeón Los Amigos": unha sociedade coral pontevedresa de finais do século XIX

Valle-Inclán frente a la gran guerra: una entrevista de Luis G. Urbina al escritor recién llegado de Francia

Dos Do Vale de Bares aos Del Valle-Inclán de Sobrám

El transitus perceptivo en "La lámpara maravillosa" de Valle-Inclán

Un conto de Valle-Inclán e os montes comunais galegos

Rumbos de "La pipa de kif"

Nº 23

so Amigos
Valle-Inclán.
Vilanova de Arousa

FUNDACIÓN
VALLE-INCLÁN

CUADRANTE

Revista de Estudos Valleinclanianos e Históricos

Editada pola
Asociación de Amigos de Valle-Inclán e a Fundación Valle-Inclán

CUADRANTE

PRAZA VELLA, 9
VILANOVA DE AROUSA.
APARTADO DE CORREOS Nº 66
www.amigosdevalle.com

Decembro 2011

Director:

Francisco X. Charlín Pérez

Consello de Redacción:

Joaquín del Valle-Inclán Alsina
Margarita Santos Zas
Juan Antonio Hormigón
Xosé Luis Axeitos
Sandra Domínguez Carreiro
Ramón Martínez Paz
Xaquín Núñez Sabarís
Xosé Lois Vila Fariña
Ramón Torrado
Jesús Blanco García

Director Servicio de Publicacións:

Gonzalo Allegue

Xestión e administración:

Pablo Ventoso Padín
Ángel Varela Señoráns

Deseño e maquetación:

Carlos Sánchez Crestar

Ilustracións suplementarias :

Marcela Santórum (*ilustracións capa*)
Eugenio de la Iglesia (*encabezamento capítulos*)

Imprime:

Imprenta Fidalgo, S.L.
Cambados (Pontevedra)

Dep. Legal: PO-4/2000

I.S.S.N.: 1698-3971

Cuadrante non manterá correspondencia sobre orixinais recibidos e non solicitados.

A responsabilidade das opinións vertidas pertence exclusivamente ós autores o mesmo que o respeto á propiedade intelectual, recaíndo sobre eles calquera acción xudicial no caso de producirse plaxio.

Sumario:

Juan Antonio Hormigón: <i>Dos escenificaciones desconocidas</i>	páx. 5
Antonio Espejo Trenas: <i>El eco de la palabra (valleinclaniana)</i>	páx. 15
Fernando López-Acuña López: <i>"La rosa de papel"</i> de Valle-Inclán e o <i>"Orfeón Los Amigos"</i> : unha sociedade coral pontreveiresa de finais do século XIX	páx. 31
Daria Alesi: <i>Valle-Inclán frente a la gran guerra: una entrevista de Luis G. Urbina al escritor recién llegado de Francia</i>	páx. 45
José-Mª Monterroso Devesa-Juega: <i>Dos Do Vale de Bares aos Del Valle-Inclán de Sobrám</i>	páx. 59
Enrique Prado: <i>El transitus perceptivo en "La lámpara maravillosa" de Valle-Inclán</i>	páx. 65
Francisco Xavier Charlín Pérez: <i>Un conto de Valle-Inclán e os montes comunais galegos</i>	páx. 115
Xosé María Álvarez Cáccamo: <i>Rumbos de "La pipa de kif"</i>	páx. 131

Esta revista ha recibido una ayuda de la Dirección General del Libro Archivos y Bibliotecas para su difusión en bibliotecas, centros culturales y universidades de España, para la totalidad de los números editados en el año 2011

CEDRO

La Editorial a los efectos previstos en el artículo 32.1párrafo segundo del vigente TRLPI, se opone expresamente a que cualquiera de las páginas de *Cuadrante* o partes de ella sean utilizadas para la realización de resúmenes de prensa. Cualquier acto de explotación de la totalidad o parte de las páginas de *Cuadrante* precisará de la oportuna autorización que será concedida por CEDRO mediante licencia dentro de los límites establecidos en ella.

Rumbos de *La pipa de kif*

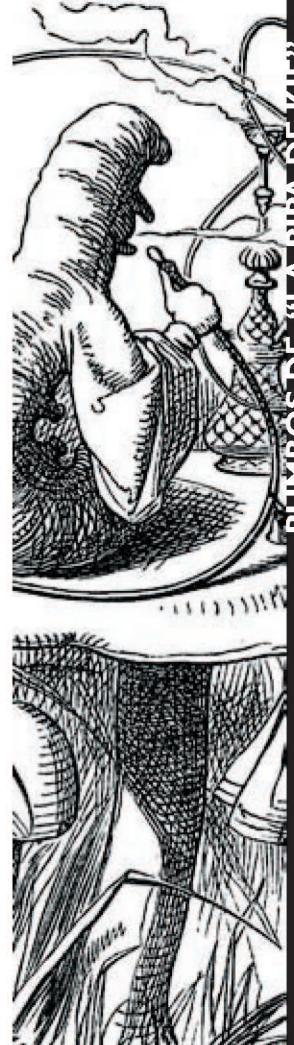
Xosé María Álvarez Cáccamo

Déixome levar polo arrecendo do fume, pola suxestión visionaria e polo engado danzante da música de *La pipa de kif*. Se obedezo as indicacións de viaxe propostas polo autor, non hai perigo de extravío. Don Ramón María del Valle-Inclán, como noutras mostras do seu excepcional xenio artístico, propón neste libro de 1919 un itinerario que nos transporta en equilibrio entre as densas fonduras da trascendencia simbólica e o discurso satírico que vai configurando a estética do esperpento. Da incursión no territorio dos paraísos artificiais, sen renunciar ao efecto de verdade, á virtude indagatoria da experiencia alucinóxena, estimulante ou calmante, Valle regresa investido cos atributos da sabiduría irónica. Semellante tonalidade presidira xa os exercicios espirituais da poética fantástica titulada *La lámpara maravillosa*, un tratado de misticismo laico destinado á procura de certezas relativas aos procesos de creación artística.

Relido agora, en 2010, máis de corenta anos despois da miña estrea como receptor xuvenil abraiado fronte á sedución da palabra de Valle-Inclán, *La pipa de kif* abandona aquela función de guía –compartida con outros manuais decisivos, obras de Herman Hesse ou dos poetas da beat generation- para mozos e mozas que comezabamos a practicar certos rituais de disidencia nos que resultaba imprescindible o gozo grupal do pito de hachís ou marihuana. E gaña en capacidade de comunicación estética e emocional, unha vez liberado daquela carga de trascendencia por mor da actual ubicación cronolóxica deste destinatario, que conta hoxe sete anos máis de idade que o autor na hora da primeira edición. Non obstante, cómpre considerar ainda o efecto revulsivo, a

heterodoxia activa de *La pipa de kif* para un momento como o actual, en que perviven, ou mesmo se revitalizan, hábitos de represión moral sobre o consumo da "verde yerba de Estambul".

Hoxe sei, porén, que Valle-Inclán non labrou os versos de *La pipa de kif* a xeito de discurso apologetico, por más que declarase que a grazá do cannabis lle devolvía a visión da inocencia infantil. A súa era unha experiencia vivida e formulada coa naturalidade que lle permitían o seu tempo e a súa propia disposición temperamental. Vitalista e nostáxico, o poeta se entrega ás atmosferas dun mundo que aparece bañado no arrecendo transparente do alborecer. O primeiro poema -homónimo do libro, "La pipa de kif"- leve, irónico, mesmo simpático nas súas formulacións de

virtuosismo rítmico (e, ás veces, tamén conscientemente arrítmico), conserva aínda potencia de aparello interrogante, ángulos de ollada simbolista: "El ritmo del orbe en mi ritmo asumo." A pipa de kif arde en homenaxe á deusa Primavera neste limiar gozoso que aínda non anuncia a perspectiva expresionista e crítica de varias "claves" posteriores. A experiencia da herba visionaria constitúe vivencia sensual pero abre tamén algunha porta ao coñecemento emotivo e intelectual das esferas da outra beira da existencia:

"Mi sangre gozosa claridad asiste
Si quemo la Verde Yerba de Estambul".

Gozo e coñecemento no diálogo de fusión do home co universo:

"Encendidas normas por donde va el coro
Del mundo: está el mundo en mi corazón".

A Primavera acende o ánimo do poeta, que regresa á inocencia transportado en volutas de místicos fumes. A inocente disposición anímica xustifica un irrefreábel brinco herético e burlesco:

"Por la divina primavera
Me ha venido la ventolera
De hacer versos funambulescos
-Un purista diría grotescos-"

Son os caprichos rimados da Clave II, os do poema titulado "¡Aleluya!", enredos musicais en formato de pareados eneasilabos, unha colección de viñetas ou "cabriolas espantables" destinadas a provocar ás xentes de orde. Érguese de cando en vez o chafarís dunha imaxe xenial que proclama intencions e efectos magníficos de esperpento:

"Yo anuncio la era argentina
De socialismo y cocaína.
De cocotas con convulsiones
Y de vastas Revoluciones."

Reviravolta circense –funambulesca-, contraste equilibrista entre conceptos de dimensión épica e detalles de entidade menor que introduce irreverentes proposicións de moi valleinclanesca vontade ácrata. Comeza a estadea dos heroes clásicos cara aos rumbos do Callejón del Gato. Sentimos, ademais, o

latexo do fondo ideolóxico de Valle, progresivamente abeirado aos dominios da esquerda revolucionaria. E asistimos talvez ás primeiras declaracions de intencions para unha nova fórmula artística no proceso histórico da súa obra, a poética do esperpento, que o autor sitúa no espazo xenérico das vanguardas –como comprobaremos noutros poemas deste libro- e identifica fundamentalmente co futurismo:

"¡Pálida flor de la locura
Con normas de literatura!
¿Acaso esta musa grotesca
-Ya no digo funambulesca-,
Que con sus gritos espasmódicos
Irrita a los viejos retóricos,
Y salta luciendo la pierna,
No será la musa moderna?"

Musa moderna, de cerna expresionista e xa non modernista, malia o entusiasta recoñecemento ao maxisterio de Rubén Darío en versos deste mesmo poema que traen arrecendo de despedida ás normas da sublime Estética intersecular:

"Cantor de Vida y Esperanza,
Para ti toda mi loanza."

A fiase o gume expresionista, da tradición de Quevedo e Goya, axiornada por Solana ou Zuloaga e revitalizada con singular acento na obra de Valle- Inclán desde a década dos anos 20, na sucesión de estampas descriptivas que constitúen "Fin de Carnaval", un poema decididamente esperpético. As imaxes que constrúen o texto semellan acoutacións teatrais concebidas ao xeito das usadas en *Luces de Bohemia*, fotogramas de sentido autónomo e potente efecto visual e plástico. Algunhas dos recursos técnicos característicos do esperpento activan xa a súa función de degradación satírica. Así, a coustificación:

"Latas, sartenes, calderos,
Pasan en ciclón."

Redondea o poeta o deseño do ambiente degradado, absurdo e sórdido, en clave de farsa e ao servizo da elaboración do antiheroi colectivo, protagonista da celebración dun entero da sardiña que se inspira nun célebre cadro de Goya. Brilla, máis unha vez, o seu oficio de creador de imaxes maxistrais:

"Lleva al arroyo rieles
La taberna en luz."

Por vía de procedementos de humanización de sutil carga humorística, Valle borda greguerías, pincelada de vanguarda en versos de formato tradicional:

"La luz se tiende a regueros
Sobre el pelotón."

O poema entrega unha xenerosa acumulación de prodixios expresivos e de fantásticas escenas de superior entidade satírica, como a da impactante xuntanza canina destes versos:

"Juntan su hocico los perros
En la oscuridad:
Se lamentan de los yerros
De la Humanidad."

Maior intensidade e variedade de cor, máis vibrante dinamismo de formas e movementos pintan a "Marina norteña", un sobrecargado cadro costumista que insinúa, pero non resolve –nun pretende esa solución– aberturas de vanguarda futurista. Futurista é a composición evocada, o conxunto de elementos que compoñen a figura da lembranza. O ámbito estridente da taberna, "el tabaco, los naipes, la reyerta", a tristura da tarde, a lúa oculta pola néboa, a goleta lonxincua "cortando el arco de la luz poniente" ... conforman unha composición visual que ao poeta lle suxire propostas de

novos códigos estéticos:

"La triste sinfonía de las cosas

Tiene en la tarde un grito futurista:

De una nueva emoción y nuevas glosas

Estéticas se anuncia la conquista."

Fronte ao referente da modernidade mecánica, a velocidade e o deporte, fronte ao automóbil de carreiras que Marinetti elevaba a superior categoría de arte, Valle-Inclán selecciona unha estampa popular, unha marina tópica, revitalizada con vigor de imaxe espléndida e rotundos ritmos de xinea modernista. ¿Haberá no alicerce intencional desta escolla un punto de ironía, unha afirmación de distancia fronte aos farsantes que descoñecen que o esperpentismo –coma quen di: a vanguarda- xa o inventara

Goya? A opción de outorgar virtualidade de código vanguardista a unha pintura de ambiente, a unha natureza viva, responde, en todo caso, a esa permanente querencia valleinclanesca polo universo do popular, de cerna galega ou madrileña, enxebre ou castiza. O futurismo está inventado: é a propia realidade das cousas no seu asombroso xogo de combinacións. Pero o poema de Valle, como o resto dos que compoñen *La pipa de kif*, non verbaliza a emoción nova con "nuevas glosas estéticas", a menos que singularicemos a novedade no espazo exclusivo – e tan xeneroso en resultados – do esperpento e non a identifiquemos coas vías do futurismo. Entre nós houbo un grandísimo poeta, un dos maiores do ámbito europeo, Manuel Antonio, que si glosou o berro da natureza e os ambientes de mar e taberna con fórmulas estéticas de vanguarda.

Cun nostálxico álbum de caricaturas nos agasalla o poeta na Clave V, a do poema "Bestiario", que reúne a colección poeirenta da "Casa de Fieras del Buen Retiro". Valle regresa á nenez, como cando recobrara a grazia matinal por obra do kif,através do gozo na contemplación dos animais engaiolados que trazan a figura do Gran Bestiario Zodiacal. Pero non son os ollos da inocencia infantil senón os dunha óptica sarcástica ateigada de experiencia e afiada nun ferrete envenenado os que transforman o inventario zoológico nun fresco social de perfil expresionista. O prodixio caricaturesco da antropomorfización de

diferentes especies animais remata na reviravolta da animalización de colectivos raciais e persoeiros de sona. O canguro “Tiene trazas de alemán”. A impertinencia do leopardo evoca o xesto do inglés. O oso “Recuerda al Conde de Tolstoy”. A cotorra “luce una falda / Que fue de la Infanta Isabel”. A xirafa lembra a “divina / Silueta de Sara Bernhardt”. O fantástico zoo esperpéntico reserva áinda unha gaiola para a exhibición da experiencia vidente. É o territorio do pavo real, convocado así :

“El negro opio de la China
Sabe tu verso ornamental,
Ave divina
De un paraíso artificial.”

O poema afortala a súa arquitectura nos alicerces da imaxe inesperada, con frecuencia fundamentada en conexións analóxicas da cerna da greguería, o certeiro aparello inventado por Ramón Gómez de la Serna, que Valle reutilizou e os poetas de vanguarda e os da xeración do 27 continuaron a cultivar. Unha axeitada reformulación gramatical destes versos que os deixase en liña directa de definición daría unha greguería clásica:

“Temeroso esconde las crías
En el buche de acordeón:
Antipatías
Tiene el canguro de
embrión.”

Estes outros non precisan reordenación para seren aceptados como mostra evidente do xénero:

“La cabra contempla la vida
Con los ojos muertos de luz.”

Equilibrios de humor e metáfora, experimento imaxinativo e disposición satírica do esperpento.

En ton de poema menor, “El circo de Elona” fai eco complementario ao

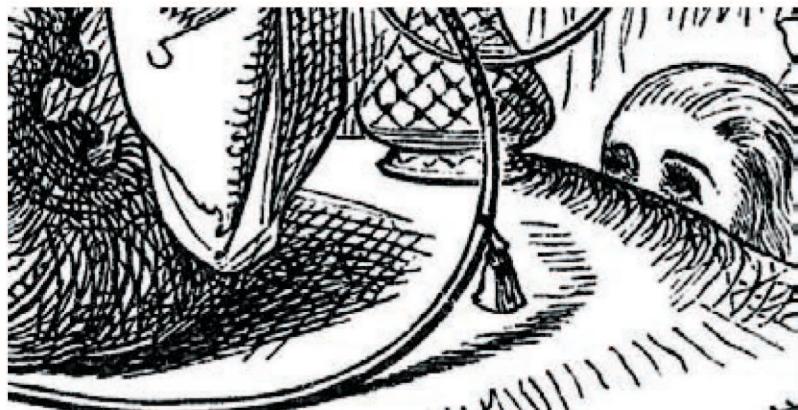
espectáculo do fresco social que pinta a casa das feras. Pero a sátira alixeira aquí as súas proporcións. O poeta mostra a súa simpatía polas derrotadas paisaxes por onde transitán os humildes, a súa atracción pola estética do cutre, unha predisposición de tenrura que tempera a perspectiva elitista:

“Y danzan los brillos
De falsos anillos,
Peines y brinquillos
Por el redondel.
¡Dicen la quimera
De una vida entera,
Sueño de ramera
Triste, en el burdel.”

Trátase do reiterado recurso de elevación a categoría épica de realidades vulgares -a épica das multitudes , a solemnidade da pobreza-, metamorfose non exenta de trucos de garimosa ironía, como a que se mostra nos versos finais do poema:

“¡Circos! ¡Cantos olvidados
De fabulosas edades!
Heroicos versos dorados
De Alcibiades.”

No resulta aldea a esta sucesión de escenas de humilde espectáculo circense enxergado en perspectiva de dimensión social a outra visión, a do

contemplador inmerso en néboas de kif, ángulo óptico que conforma no libro unha sorte de motivo vivencial empregado a xeito de fio estruturador do conxunto:

“Vuelo de gayas banderas
Que en la azulada neblina,

Se tienden por mis quimeras
De camavina".

No itinerario que *La pipa de kif* propón e eu percorro agora con libre vontade viaxeira, a serie de poemas dedicados ao crime de Medinica, claves VII a XIV, traza unha despaciosa volta no camiño que me adormece e que, na miña lectura –de pretensións nada académicas-, perturba o vibrante curso deste libro singular. É unha sucesión de estampas costumistas, de acento artificiosamente tráxico e timbres dun realismo acartonado. O autor, non obstante, non pode disimular as súas galas de virtuoso do ritmo e da imaxe, que brincan de cando en vez con estouros felices:

"En el campanario la flaca cigüeña

Esconde una pata y el misterio enseña:

La villa amarilla toda es resplandor".

Pero dimite Valle provisoriamente da pronuncia quebrada e crítica do expresionismo esperpéntico e mesmo da reiteración de motivos simbolistas, fantasías labradas polo efecto do kif e solemnidades de brillo modernista. O guión da dramática crónica dun crime, vestido con vedrañas roupas de lenda, moi distante do testemuño satírico e social da contemporaneidade ou da exhibición da experiencia vidente, couta esas soluciones más atrevidas e más concordes coa nova estética que constitúe a principal aportación de *La pipa de kif*. A clave XIV, que fecha a serie, recobra, non obstante, a liña central do discurso anovador coa presentación do relato a xeito de cantar de cego acompañado de viñetas de perfilinxenuo, elemental e rotundo:

"Crimen horrible pregon a el ciego.
Y el cuadro muestra de un pintor lego,

Que acaso hubiera placido al Griego.

El cuadro tiene fondo de yema,

Cuadriculado para el esquema

De aquel horrible crimen del tema".

O espeluznante "crimen del tema" anterior, relatado en tópico formato de traxedia hiperbólica, resulta agora reducido a dimensión familiar e transmitido con fórmulas de simpático e irónico rexistro visual, como corresponde á modalidade do cantar de cego. O contraste coa serie de poemas que precede a este final resulta patente. Semella como se o autor, disconforme co seu propio exceso, decidise correxilo con este epílogo de sarcástica pintura popular:

"En la cocina tienen doblada
Dos hombres negros a la criada.
Moño colgante, boca crispada.
Boca con grito que pide tila,
Ojos en blanco, vuelta pupila,
Una criada del Dies Illa".

O lector volve a reconfortarse coas felices ocorrencias imaxinativas do mellor Valle-Inclán, o inventor do esperpento:

"Azules frisos, forzado armario,
Jaula torcida con el canario,
Vuelo amarillo y extraordinario".

Recuperado o itinerario más decidido de *La pipa de kif* con esta corrección final de rumbo, o libro achégase a un final sinfónico e soberbio, o dos dous últimos poemas, "La tienda del herbolario" e "Rosa del sanatorio" - poética dos paraísos artificiais-, através de senllas composicións de paso transitorio, escenas ambas de ámbito popular madrileño. Son "Vista madrileña" e "Resol de verbena", escenas de tarde triste e multitudes humildes e inocentes, apenas feridas polo aguillón esperpéntico, pois Valle-Inclán, como noutras ocasións, deixa ver aquí a súa disposición de tenrura e simpatía polas xentes do pobo. Tasca, luz de acetileno, tranvías, unha moza triste, un zapateiro "Que silba a un jilguero / La Internacional" son algúns dos elementos que crean o ambiente da "Vista madrileña". Solpor de luz ingrata, fume de churros, atmósferas equilibradamente dramáticas, unha "sombra morada", o histerismo dos berros no tiovivo, chulos, gardas, navallas, a costureira endomingada, o estudiante que se namora ... constrúen a estampa popular –pintura

social da colectividade significada, non idealizada- de "Resol de verbena". Con ambos poemas, Valle marca outro contraste de tonalidades fronte aos acentos más incisivos de poemas como "Fin de carnaval" ou "Bestiario".

O contraste marca tamén o tránsito cara aos textos finais do libro, que se fecha en estrutura circular, recuperando o ton luminoso do poema inicial, exaltación –de rexistros temperadamente hímnicos- dos efectos da herba que conduce ao territorio dos paraísos artificiais. "La tienda del herbolario" constitúe un detallado e heteroxéneo mostrario de vexetais exóticos, alucinóxenos, estimulantes, curativos, afrodisíacos ou refrescantes : canela, tabaco, heliotropo, coca, xalapa, campeche, pita, cacao, chocolate, mate, opio, marihuana, kif. O poeta le nos andeis nos que se ofrece aquela esplendorosa variedade de produtos máxicos a letra sagrada dun breviario, guía ou poética – autopoética do autor de *La pipa de kif*– para unha visión de alcance simbólico, superior :

"Clave de aromas que en sí condensa
Del universo la visión densa".

R eítérase a afirmación do poder cognoscitivo, de sabiduría visionaria, ao que se accede através de determinadas herbas, a que consumían os "alumbrados", a que deu vigor aos indios de América e aos colonizadores daquel continente, a que promove un soño oriental de "trágicas farsas funambulescas", a que abre o "sésamo de la alegría". A exaltación dos "verdes venenos" que outorgan ciencia e forza, gozo e visión, compleméntase co eloxio doutras substancias caracterizadas con exóticos atributos de erotismo, como a canela e o zumo de pita, ou capaces

de provocar o feitizo de longas e adustas olladas como as que produce o mate, coñecido tamén como "té paraguayo". Valle-Inclán non disimula a súa preferencia pola marihuana, o "kif de Turquía" que arde na pipa do poeta como reiterado motivo central e constrúe un universo de imaxes de fantástica claridade:

"A todos vence la marihuana
Que da la ciencia del Ramayana".

C on este recoñecemento ao significado crucial da "Yerba del Viejo de la Montaña" culmina Valle a súa autopoética de fumador de kif e de poeta simbolista e satírico, modernista áinda e xa proclive a deixarse seducir pola nova estética das vanguardas.

D e imaxinería vanguardista, ou sexa "Cubista, futurista y estridente" é a sensación causada polo cloroformo, o "alarido interno", a "luz de acuario", o "amarillo olor del yodoformo" que se describe no último poema, "Rosa del sanatorio", un estupendo soneto heterodoxo –con mudanza de rimas no segundo cuarteto- que trae dramáticas fonduras de ferida verdade, a do valeroso doente que foi Don Ramón María del Valle- Inclán. Nestes versos finais pronuncia o poeta unha soberbia confidencia irónica: a ledicia infantil e a translúcida sabiduría facilitadas polo cannabis e o caos febril do cloroformo conviven no tramo derradeiro do discurso poético de *La pipa de kif*, como se a droga anestesiante formase parte do inventario dos doces venenos vexetais ofertados na tenda do herbolario. Esta rosa de sanatorio non exhala, non obstante, arrecendos de exótica raíz antiga e oriental como os que proceden da erba do home da montaña, senón atrevidas propostas para unha estética moderna, quebrada e dolorosa, "verde mosca" esperpéntica a zoar arredor da barca na que navega o enfermo polo "ancho río / Que separa un confín de otro confín". Así se completa un novo círculo. o que abranxe toda unha vida, desde a grazia matinal do primeiro poema, onde se convocan ledicias de infancia, até esta derradeira imaxe fluvial e clásica da fronteira coa morte. Esférico mapa de varios e decisivos rumbos existenciais e estéticos do indiscutíbel narrador e dramaturgo, do grande e irregular poeta que foi don Ramón María del Valle-Inclán.

